

Inhoud:

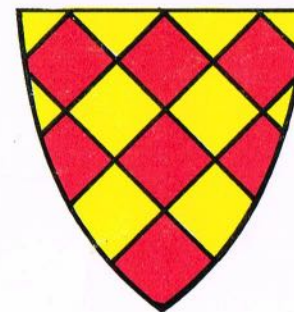
Voorwoord	1
Zichtbare Archeologische Monumenten in de Maasstreek	2
Oude Grafstenen II	6
Geologie en Heemkunde	9
Stroomgeulverplaatsing in de Maasstreek	12
Het Archeologisch reservaat te Stein	22
Ferdinand Penders: Een Bergse Milicien uit de vorige eeuw	26
Maaslandse volksgeneeskunde in oude handschriften	29
Overlijdensdatum Mevrouw L.A. Dutilh-Jurgens	32

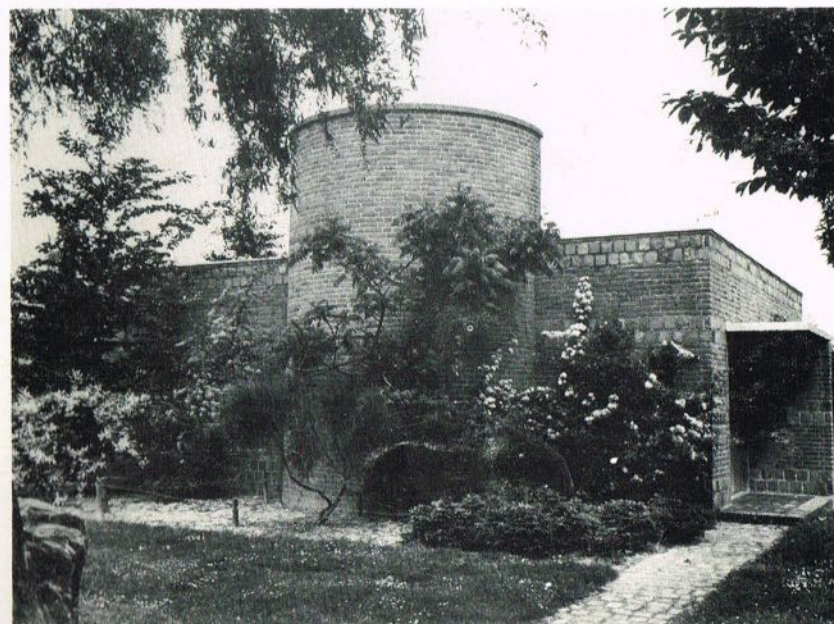
Uitgave Heemkundevereniging Maasstreek, gevestigd te Stein

Secretariaat: L.H. Schreurs
p/a Heirstraat 40
6181 HM Elsloo
04490-71983

Bankrekening t.n.v. Heemkundesnippers Maasstreek:
Rabo 11.41.21.362. (Giro van de bank: 1048855).

Heemkundesnippers Maasstreek

april 1988, nr. 4

VOORWOORD

Onze heemkundevereniging is in 1987 actief geweest op velerlei gebied: het boek over de Bokkerijders "Ze hingen in drie reizen" verscheen en vond gretig aftrek; de geologische tentoonstelling "Nederland-uit-Water" was boeiend en werd - de toen heersende tropische hitte in aanmerking nemend - redelijk goed bezocht; de traditie van de aanwezigheid van enkele sekties van de HVM tijdens de St. Leendertmarkt te Urmond werd voortgezet; het boekenbezit werd flink uitgebreid; de sekte Geschiedenis en Genealogie startte een cursus/werkgroep paleografie waarvoor veel belangstelling bestaat.

De plannen voor de nabije toekomst beloven nog meer. Zo zal, waarschijnlijk in het najaar, het tweede deel van een verzameling oude ansichten van Elsloo en Meers verschijnen. Op 28 en 29 mei laten leden van de sekte Folklore in het Maaslandcentrum het eigen kantkloswerk zien. Voor het a.s. winterseizoen worden een zestal lezingen over heemkundige onderwerpen georganiseerd. De paleografische studie van de sekte Geschiedenis zal uitmonden in publikatie en becommentariëring van een serie akten van Conrardt van Gavre. De toegankelijkheid van het bezit aan boeken en ander studiemateriaal zal worden vergroot door invoering van veel gegevens in een computer.

Ook de redactie van de Heemkundesnippers heeft niet te klagen over de activiteit zowel van de redactieleden als van andere leden van de HVM: er is kopij te over! De redactie wil vasthouden aan haar beleid dat in ieder nummer van de Snippers verschillende facetten van de heemkunde aan bod komen. Dit brengt ons soms er wel toe een artikel over twee afleveringen te splitsen. We weten bovendien dat verscheidene personen hoogst interessante bijdragen voor de komende nummers voorbereiden. Een en ander belooft dus veel voor een zonnige toekomst van vereniging en Snippers!

Eindredakteur

Redactie:
Mr. F. van der Bruggen (eindredakteur)
P.J. Habets
Dr. ir. A.A. Macco
P.H.A. van Os
L.H. Schreurs

ISBN: 90-70692-08-2
ISSN: 0920-9107

ZICHTBARE ARCHEOLOGISCHE MONUMENTEN IN DE MAASSTREEK

J. Franken en P. Pijpers, sectie Archeologie

I Inleiding

In deze tijd waarin het verleden een steeds grotere aantrekkingskracht op de mens uitoefent, zal ook de interesse voor monumenten toenemen.

Vooraf de steeds meer beschikbaar komende vrije tijd zal daarin een belangrijke rol spelen.

Niet alleen amateur-archeologen hebben deze interesse, maar zeker ook personen als boeren, architecten en aannemers die geconfronteerd kunnen worden met een archeologisch monument en dus met de Monumentenwet.

Er bestaat namelijk een wet die bepaalt wat een monument is, te weten:

- 1. alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken, die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde;
- 2. terreinen die van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1;
- 3. alle zaken en terreinen, die van algemeen belang zijn wegens de aan die zaken verbonden geschiedkundige herinneringen.

In de Gemeente Stein bevinden zich tal van historische en archeologische monumenten. Gezien het eigene van ieder van deze categorieën monumenten is de zorg in handen van afzonderlijke rijksdiensten.

De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) te Amersfoort richt zich op archeologische monumenten en de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Voorburg draagt zorg voor de historische monumenten. Onder *historische monumenten* kunnen we o.a. verstaan: oude kerken, boerderijen, molens, stadswallen en landwerken.

In dit artikel zullen wij ons beperken tot archeologische monumenten.

Archeologische monumenten kunnen we weer onderverdelen in de categorieën: zichtbare en niet-zichtbare.

Niet-zichtbare archeologische monumenten bevinden zich volledig in de bodem; in vaktermen spreekt men dan van: onder het maaiveld. Zij zijn onder invloed van water, wind en menselijke activiteiten bedekt geraakt. Als voorbeeld kunnen we noemen de talrijke gebruiksvoorwerpen die door de Bandkeramiekers te Elsloo in de bodem zijn achtergelaten.

Deze vondsten van vroegere bewoningsactiviteiten kan men zelfs op meer dan 1 meter diepte nog aantreffen.

Maar ook zichtbaar hebben o.a. de Bandkeramiekers hun sporen achtergelaten in Elsloo; ga maar eens kijken naar de afdrukken van de paalgaten van de woningen die nog zichtbaar zijn op het schoolplein van de St. Jozefschool te Elsloo.

Ook het galerijgraf in het Archeologisch Reservaat te Stein is een zichtbaar archeologisch monument.

Door hun structuur of morfologie (vorm of bouw) hebben zichtbare archeologische monumenten een ruimtelijk effect, waardoor er van zelf een relatie met hun omgeving ontstaat.

Deze relatie kan behalve van puur historische ook van functionele aard zijn. De Romeinse wegen kunnen we als voorbeeld hiervan aanhalen. Naast het feit dat zij al ca. 2000 jaar oud zijn en dus duidelijk als een archeologisch monument moeten worden beschouwd, hebben zij tot op de dag van vandaag vaak nog dezelfde functie.

Andere typische voorbeelden van zichtbare archeologische monumenten zijn: grafheuvels, prehistorische akkercomplexen, terpen, huisterpen, kasteelterreinen, omwallingen, verdedigingswallen en vluchtbergen.

Met bovenstaande gegevens is het beeld van het zichtbare en het onzichtbare archeologisch monument in grote trekken weergegeven. Behalve een herinnering aan de geschiedenis van de beschaving zijn zij een bron van informatie voor de wetenschap van de archeologie. In het bijgevoegde schema, overgenomen van het hieronder genoemde boek van Drs. R.H.J. Klok, zijn de archeologische monumenten gerubriceerd naar soort van de overblijfselen en de periode, waarin ze voorkomen. Zij vormen een pagina van ons zeer gehavende "voor"-geschiedenisboekje, zijn de getuigen van vroegere beschavingen en zijn daarom het bezit van de hele gemeenschap.

Door de Rijksdienst van Oudheidkundig Bodemonderzoek worden de benodigde gegevens verzameld voor het huidige en toekomstige behoud van archeologische monumenten.

In Nederland zijn alleen archeologische instellingen bevoegd graafwerk te verrichten, dat tot doel heeft archeologische vondsten op te sporen.

Zij kunnen echter alleen overgaan tot opgraven als het betreffende object nog niet als monument is beschermd.

Toestemming van de minister is nodig als dit laatste wel het geval is.

In de wet wordt ook geregeld wat in aanmerking komt als archeologisch monument en hoe iets tot een monument kan worden.

Periode	Tijd	Wonen		Economie		Begraven		Techniek	
		Zichtbaar	Niet-zichtb.	Zichtbaar	Niet-zichtb.	Zichtbaar	Niet-zichtb.	Zichtbaar	Niet-zichtb.
Palaeolithi- cum	tot ± 8000 v. Chr.	—	vuursteen- vindplaatsen	—	—	—	—	—	—
Mesolithi- cum	tot ± 3000 v. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—
Neolithicum	tot ± 1700 v. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—
Bronstijd	tot ± 600 v. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—
IJzertijd	tot begin jaartelling	—	—	—	—	—	—	—	—
Romeinse tijd	tot ± 450 n. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—
Vroege mid- deleeuwen	tot ± 1000 n. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—
Late middel- eeuwen	tot ± 1500 n. Chr.	—	—	—	—	—	—	—	—

Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen roerende en onroerende archeologische monumenten.

Roerende archeologische monumenten zijn archeologische objecten die verplaatsbaar zijn; dit kan variëren van losse vondsten (b.v. een vuursteen) bij die wordt gevonden op een akker tot complete museumcollecties.

Onroerende archeologische monumenten zijn monumenten die niet verplaatsbaar zijn b.v. grafheuvels, Romeinse wegen, kasteelruïnes, prehistorische nederzettingen; maar ook niet-opgegraven grondsporen kunnen hiertoe worden gerekend.

Nu sinds enige tijd de interesse voor het archeologisch monument en de bescherming ervan toenemen, is de hoop erop gericht dat dit in de toekomst tot positieve resultaten zal leiden.

Het is immers jammer dat tot op de dag van vandaag nog steeds archeologische monumenten verloren gaan, zonder dat er iets is ondernomen om deze te behouden.

D.m.v. de Monumentenwet en de onmisbare bijdrage van de individuele mens, moeten wij trachten ons tot op heden snel verdwijnende cultuurbezit uit voorbije eeuwen voor de toekomst te conserveren, maar ook van een passende plaats te verzekeren in het huidige landschap.

In het volgende nummer van de Heemkundesnippers zullen de schrijvers enkele archeologische monumenten in de Maasstreek beschrijven.

Bron: Drs. R.H.J. Klok, Archeologie en Monument

OUDE GRAFSTENEN II

P. Habets, sectie Geschiedenis en Genealogie

Buiten tegen de linkerzijmuur van de oude St. Augustinuskerk te Elsloo staan twee grafmonumenten welke betrekking hebben op de Maasschippersfamilie Coninx.

De oudste steen is van 155(7).

Het opschrift van de steen, moeilijk leesbaar wegens slijtage en beschadiging, luidt:

Hier lickt begraven
Jan (K)oninc(k)
in het jahr A°
155(7)

Aan de voet van het hardstenen kruis een schild met daarin een scheepsanker.

Een andere steen dateert van het jaar 1606; het opschrift daarvan luidt:

HIER L(IG)/GEN BE/GRAVEN/
LIESKEN / AIEN / NAEGELATEN
HVSVROVWE / IAN KONINCK
IS GESTORVEN / OP ONSER
LIEVEN VROUWEN / LICHTMVS
DACH INT / IAER / ANNO/
1606

In het midden een schildje beladen met een merk of huismerk: een weerhaak; door het midden een lijntje evenwijdig aan de haken en een anker naast elkaar (het anker van de familie Coninx?).

In 1606 leefde nog een andere Jan Coninx, de bekende Maasschipper en bouwer van het mooie Maaslandse renaissancehuis, nu "Schippersbeurs" genoemd.

'nae doot synen moeder' die enkele jaren voor 1607 gestorven was, 'het huis aen den kerchoff....ontrent de helfft doen afbrecken ende eyn hooch steenen huys met leyen gedeckt, daer op gestalt'. (J.L. Meulleners, Publications 1886, blz. 119 en 136.)

Op 17 februari 1621 maakte Jan Coninx in de tegenwoordige "Schippersbeurs" zijn testament, 'sieck ende kranck synde naer den lichaem' voor de notaris Jan Hartoch van Leyden, pastoor te Elsloo. Getuigen waren Houb Sassen, Jan Lemmens, Jacob Stas, Mr. Laurens Ziegels en Gerard Haegmans.

Dit testament is in zijn geheel bewaard gebleven. Hij moet eind februari of begin maart gestorven zijn. Volgens zijn laatste wilsbeschikking werd hij begraven 'binnen der kerken van Elsloo, by dy seepulture van synen joncxten soen', wijlen Dyrick Coninx. Zijn zonen Michiel en Dirck waren hem reeds in de dood voorgedaan.

Jan Coninx werd dus volgens zijn laatste wilsbeschikking begraven in de oude kerk van Elsloo. Maar waar is zijn hardstenen grafsteen gebleven? We weten het niet. Zoals met zoveel oude grafstenen in het verleden gebeurd is, ligt hij misschien ergens als fundament of trapsteen.

In de Grote Kerk te Dordrecht, in het rechterzipschip ligt de volgende grafsteen:
No. 46.

HIER LEYT BEGRAVEN HENDRICK
JANSSEN CONINCK VAN ELSLOO IN SIN
LEVEN MAASSCHIPPER STERFT INT
JAER ONS HEERE 1649 DEN 26
MEY OUT 60 JAEREN.

Het wapen is niet te ontcijferen, misschien nooit ingevuld geweest; helmtaken: een vlucht, helm en dekkleden goed geconserveerd. (Maasgouw 1928, p. 16).

De familierelatie tussen de genoemde Coninxen heb ik tot nu toe nog niet kunnen achterhalen. De laatste, Hendrik Coninx (zoon van Jan Janssen), werd dus geboren in 1589. Was hij een zoon van Jan Coninx die in Dordrecht een groot pakhuis bezat voor zijn handel in Naamse steen? Hij had twee zoons, Michiel en Dirk, de twee enige kinderen uit zijn huwelijk met Mercken Engelen. Michiel Janszoon Coninx is gehuwd met een dochter van Pieter Franssen, handelsagent voor zijn vader te Dordrecht, Seycken Franssen. Deze Michiel is in Dordrecht kinderloos overleden omtrent maart 1618. De jongste zoon Dirk was gehuwd met Mayken Dullens. Dirk zou in hetzelfde jaar als zijn broer Michiel kinderloos overlijden en werd in de kerk van Elsloo begraven.

HUISMERK, ook wel een familie- of sibbeteken genoemd, is een zinnebeeldige voorstelling die veel gelijkenis vertoont met runetekens. Het werd als eigendomsbewijs of als waarmerk voor een bepaalde familie aangewend. Volgens Steenkamp werden zij aangebracht door insnijden in hout, uitscheren op de huid van paarden, koeien en schapen, branden in horens en het inslaan op ijzer. Vele families bezaten reeds lang vóór de heraldiek ingang gevonden had hun eigen symbool. Huismerken zijn dus heel oud.

Zie hierover: Steenkamp, J.C.P.W.A.. *Heraldiek Vademecum II*, 51, Naarden.

GEOLOGIE EN HEEMKUNDE

P. van Os, sectie Geologie

In de heemkunde is geologie een belangrijk vakgebied. Dit blijkt reeds uit de definitie van heemkunde, zoals die in elk verklarend woordenboek staat omschreven:

"de kennis van de geschiedenis, volk en *bodem* in een bepaalde streek".

Geologie behandelt immers de processen, die de landschapsvorm, de vruchtbaarheid en bodemrijkdom bepalen, allemaal factoren die grote invloed uitoefenen op de bewoonbaarheid en dus de geschiedenis van een streek.

Elke amateur-geoloog zal bij het beleven van zijn hobby steeds met twee aspecten te maken krijgen, nl. met een stuk theorie en grondbeginselen van het vak en met het toepassen, vergelijken, onderzoeken van die theorie op en in de natuurlijke omgeving van de streek.

Er moet een goed evenwicht zijn tussen beide bovengenoemde zaken. Theorie-studie alleen zal meestal erg saai worden en veldwerk, zonder studie vooraf, zal niet zijn te realiseren.

In de sectie geologie van de Heemkundevereniging Maasstreek zijn in het afgelopen jaar een tweetal projecten afgerond, die naar onze mening een goed voorbeeld geven van dat gewenste evenwicht.

Het eerste project dat we onder de loupe nemen is het *dia-klankbeeld*: "*Elsloo van hoog tot laag*".

Bij het bestuderen van de lokale geologie valt onmiddellijk op de grote verscheidenheid aan geologische bijzonderheden, verdeeld over een relatief klein gebied.

Immers in een oppervlak van ca. 10 x 10 km², van Stein tot Bunde en van Beek tot Maasmechelen, treden de volgende geologische verschijnselen aan het licht:

de Maasterrassen; diverse invloeden van de ijstijden zoals löss-afzettingen, droogdalen en zwerfstenen; holle wegen; hellingbronnen; graften; erosie-problematiek; dit alles in een voor Nederlandse begrippen heel gevarieerd landschap met hoogteverschillen van 40 tot 110 m NAP.

In de bodem direct onder het maaiveld en vaak in groeven en insnijdingen in het landschap vinden we: zand- en grindlagen, blauwgrijze zeekleien, groenzanden, zilverzanden, bruinkool, mangaanafzettingen, strandafzettingen, fossielen-lagen, kalksintering enz. enz.

In het dia-klankbeeld zijn een groot aantal van deze verschijnselen met unieke opnamen belicht.

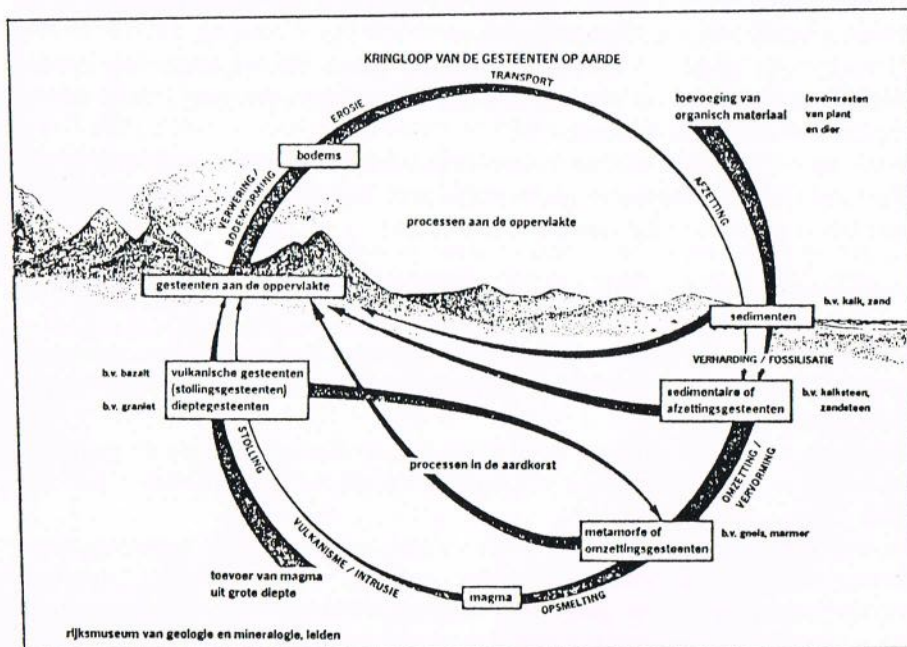
Hierbij zijn, waar nodig, de theoretische achtergronden m.b.v. schetsen en kaartjes aangevuld.

Een goed stuk werk van blijvende waarde, gerealiseerd door Wil Klarenaar, Rob Paulussen en Hans Sizoo.

Het tweede project dat gestalte heeft gekregen is de "gesteenten-cirkel of kringloop van de gesteenten op aarde"

In de geologie wordt hieronder verstaan de schematische voorstelling van de eeuwigdurende opbouw en afbraak van de aardkorst.

Tevens wordt hierin aangegeven de samenhang van de diverse soorten gesteenten. (zie onderstaand schema)

Om vanuit dit theoretisch schema praktische voorbeelden te geven van gesteenten, van het ontstaan en de plaats van voorkomen in de aardkorst en landschap, zijn door leden van onze sectie de volgende hulpmiddelen vervaardigd:

a. een **geschilderd geologisch landschap**, 120 x 100 cm., waarin de belangrijkste geologische processen, zoals vulkanisme, gebergtevorming,

erosie, het afzetten van afbraakproducten en het opnieuw verhard en omvormen hiervan in nieuwe gesteenten, zichtbaar worden gemaakt.

b. een groot **gesteenten-schema** in de vorm van het bovenstaande model, 220 x 150 cm, waarop typerende gesteenten uit het geologisch landschap zijn aangebracht. Totaal zijn hierbij 36 gesteentenmonsters gebruikt. Door middel van schema's en lijsten kunnen de plaats van voorkomen in het geologische landschap en de benamingen worden nagegaan.

c. via een **bodemprofiel**, d.w.z. een doorsnede op schaal van een gemiddelde bodemlaag uit onze omgeving wordt de bodemvorming onder invloed van begroeiing, humus, uitspoeling enz. zichtbaar gemaakt.

In samenhang vormen de drie onderdelen een bijzonder stuk instructie-materiaal, dat de leek en de beginnend amateur-geoloog op weg helpt een goed inzicht in belangrijke geologische processen te krijgen.

Het is samengesteld en gerealiseerd door Antoinette Duysters, Arie en Piet van Os.

Beide objecten kunnen worden uitgeleend; belangstellenden gelieve contact op te nemen met het secretariaat van de vereniging.

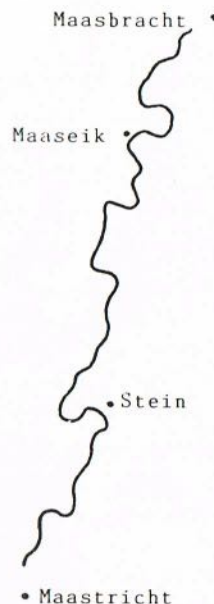
STROOMGEULVERPLAATSINGEN IN DE MAASVLAKTE

R. Paulussen, sectie Geologie

In de loop van de tijd is reeds meerdere malen geschreven over oude Maaslopen en stroomverplaatsingen van de Maas, o.a. door dr. Beckers te Beek (1930), L. van Mulken uit Elsloo (1949) en de voormalig conservator van het Streekmuseum te Elsloo, J. Peters (1973). Allen waren echter (amateur)historici die tot bepaalde conclusies kwamen op grond van de bestudering van oude geschriften en kaarten. Helaas zijn deze historische bronnen niet altijd volledig betrouwbaar. Het zijn zgn. secundaire bronnen waarin onder invloed van de subjectieve menselijke geest onduidelijkheden, onvolledigheden en zelfs onwaarheden kunnen voorkomen, die de interpretatie ervan bemoeilijken en tot verkeerde of fragmentarische conclusies leiden. Hoewel ik niets wil afdoen aan de vaak zeer waardevolle bijdrage van een dergelijke geschiedkundige benadering lijkt het mij echter ook wenselijk aandacht te schenken aan de objectievere primaire bronnen. Deze primaire bronnen bestaan uit diverse landschapselementen in het Maasdal, al dan niet in de ondergrond verborgen, die zijn gevormd door de vroegere activiteit van de Maas ter plaatse. Met betrekking tot stroomgeulverplaatsingen denken we daarbij concreet vooral aan oude, al dan niet dichtgeslibde stroomgeulen en aan vaak typische bodemstructuren in de door de Maas gevormde grind-, zand- en leemafzettingen, studie-objecten van de (historische) geologie en geomorfologie.

Het is de bedoeling van dit artikel in het kort in te gaan op de manier waarop stroomgeulverplaatsingen bij een rivier als de Maas zich voordoen en hoe we deze activiteit uit het verleden in het huidige landschap nog kunnen herkennen. Aandacht dus in eerste instantie voor het mechanisme en de gevolgen ervan, zodat we ons dan wellicht een meer gedetailleerd beeld van de vroegere Maasloop in onze woonomgeving kunnen verschaffen.

De 46 km. lange grens-Maas tussen Maastricht en Maasbracht (fig. 1) is een zgn. *meanderende rivier*. Meanderende rivieren kenmerken zich in tegenstelling

tot zgn. vlechtende of verwilderde rivieren door een relatief diepe, enkelvoudige bedding met meer of minder regelmatig gevormde bochten, die meanders genoemd worden, naar een zeer bochtige rivier in Turkije, de Menderes, die in de Griekse tijd de naam Meander droeg.

Mooi ontwikkelde Maasmeanders bevinden zich vooral ter hoogte van de gemeente Stein en bij het Belgische Maaseik.

De huidige Maas mag echter niet meer als de oorspronkelijke, natuurlijke Maas worden gezien. Na 1880 werd namelijk op grote schaal met de aanleg van dijken begonnen waardoor de Maas rond de eeuwwisseling haar natuurlijke karakter verloor.

Alleen de positie van haar huidige stroomgeul geeft nog de natuurlijke loop van rond 1900 weer.

In de natuurlijke Maas kwamen talrijke eilanden voor: op de Ferrariskaart (opgenomen in de periode 1771-1774) kan men nog 14 eilanden in de grens-Maas tellen, die nu allemaal zijn verdwenen. De Maas had daardoor

foto 1:
Een licht vlechtende Maas bij Meers als gevolg van eilandvorming in het midden van de stroom.

destijds een meer vlechtend karakter. Vlechtende of verwilderde rivieren onderscheiden zich van meanderende rivieren doordat ze geen enkelvoudige bedding bezitten, maar uit een aantal ondiepe stroomarmen bestaan die zich herhaaldelijk splitsen en weer samenvloeien. Tussen deze armen liggen eilandjes, opgebouwd uit riviersediment. Bij laag water zijn alleen nog bij Meers een tweetal van dergelijke eilanden zichtbaar op enkele honderden meters afstand van elkaar. Het ontstaan van het stroomopwaarts gelegen eiland (foto 1) hangt waarschijnlijk samen met de aanwezigheid van een geologische breuk of een mijnverzakking in de ondergrond.

In de natuur kunnen we allerlei overgangen vinden tussen strakke, meanderende rivieren en wilde, vlechtende rivieren met tientallen naast elkaar gelegen stroomgeulen. De Maas van vóór 1900 had plaatselijk niet meer dan twee of drie beddingen en kan beter als een eilandenrivier worden omschreven. De natuurlijke Maas was ook breder dan momenteel: 150 meter op de Tranchotkaart, opgenomen in 1806. De huidige breedte bedraagt gemiddeld 100 meter; het verschil werd veroorzaakt door bedijking van de oevers en het uitdiepen van de bedding. Bij een gelijke waterafvoer toen en nu betekent dit, dat de natuurlijke Maas als gevolg van haar grotere breedte minder diep was dan de huidige. Tijdens droge zomers moet zij dan ook gemakkelijk te doorwaden zijn geweest.

Het feit dat de Maas momenteel smaller is dan vroeger kan ook nog uit het huidige stroompatroon worden afgeleid. Aan een meander kan behalve de rivierbreedte ook een golflengte gemeten worden (zie fig. 2).

Door voor een groot aantal zowel kleine als grote rivieren de verhouding te bepalen die er bestaat tussen de breedte van de rivier en de golflengte van de meander blijkt dat in de regel deze waarde in de buurt van

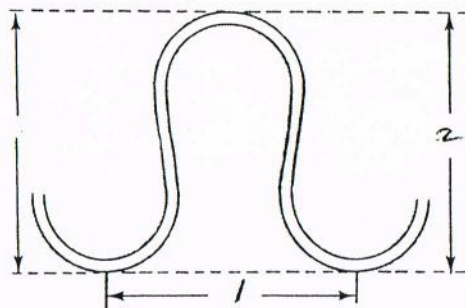

fig. 2: Meander met amplitude (a), en lengte (l)

1:11 ligt (fig. 3). Passen we dit gegeven toe op de nog bij de natuurlijke Maas van vóór 1900 behorende meanderbocht bij Stein dan blijkt opnieuw dat de huidige stroomgeul in feite te smal is. De meander heeft een golflengte van ca. 1800 meter. De bijbehorende rivierbreedte zou dan zo'n 165 meter bedragen.

Het verschijnsel van het meanderen kan nog niet helemaal worden verklaard. Waarom stroomt een rivier in min of meer regelmatige bochten in plaats van de kortste weg naar zee te zoeken? Diverse factoren spelen hierbij waarschijnlijk een rol zoals verhang, waterafvoer en puinlast. Deze factoren beïnvloeden elkaar wederzijds op een zeer complexe manier en het gaat dan ook te ver om hierop uitgebreid in te gaan. Wat in elk geval zeker is, is dat het optreden van erosie in de buitenbocht en afzetting in de binnenbocht van een meander niet de oorzaak maar slechts een gevolg is. Gebleken is namelijk dat ook in door smeltwater uitgesmolten beddingen op een gletsjeroppervlak en in de Golfstroom voor de oostkust van de Verenigde

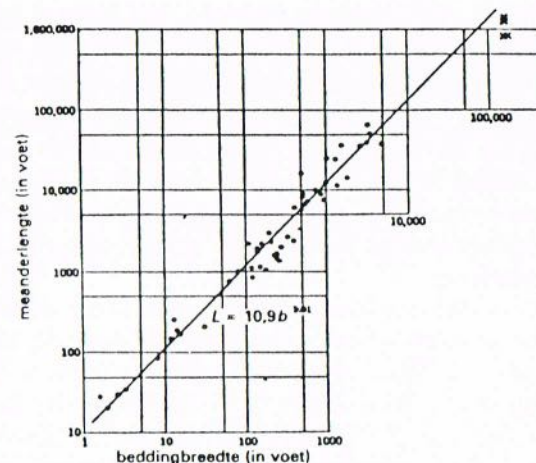

fig. 3:

Het verband tussen de meanderlengte en de breedte van de bedding van een rivier

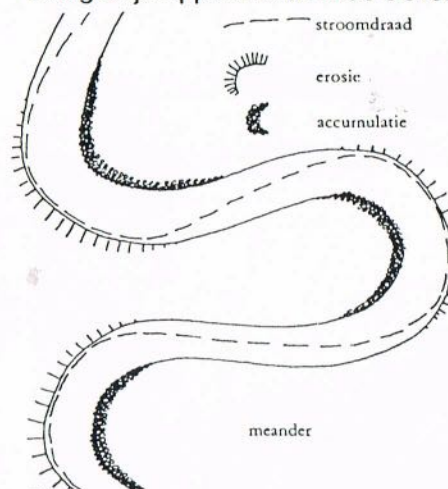

fig. 4:

Meander met typerende erosie en accumulatie

Staten meandervormen voorkomen, terwijl het hier gaat om watermassa's die niet in los gesteente stromen en dus ook geen erosie en afzetting kunnen bewerkstelligen.

Meanders zijn, indien er geen bedijking heeft plaatsgevonden, nooit stabiel. Het water dat een meander passeert wordt door zijn traagheid naar de buitenbocht gedrongen. De stroomdraad, dit is de denkbeeldige lijn die de punten met de grootste stroomsnelheid verbindt, verplaatst zich van het midden van de rivier naar de buitenbocht. (fig. 4)

Tevens zullen door de middelpuntvliedende krachten in een meanderbocht de waterdeeltjes uit het midden en het bovenste gedeelte van de watermassa meer naar buiten afwijken dan de minder snel stromende deeltjes bij de bodem. Er wordt als het ware water in de buitenbocht opgehoopt en er ontstaat aldus een *dwarsverhang*. Dit leidt ertoe dat het water in die buitenbocht zich omlaag en over de bodem naar de binnenbocht gaat bewegen. Daar de waterdeeltjes zich tegelijkertijd stroomafwaarts verplaatsen, beschrijven ze spiraalvormige banen, die 'spiraalstromen' of 'schroefstromen' genoemd worden.

Door de hoge stroomsnelheden in de buitenbocht, waarvan het maximum als gevolg van de neergaande schroefbeweging onder het oppervlak ligt, kan hier oevermateriaal worden weggenomen; met andere woorden er treedt *erosie* op. In de binnenbocht zijn daarentegen de stroomsnelheden relatief gering zodat daar *afzetting* (sedimentatie) en *accumulatie* optreedt van grind-, zand- of leemdeeltjes die met de schroefstroom vanuit de buitenbocht langs de rivierbodem zijn meegenomen. O.a. bij Meers kunnen we deze afzettingsprocessen in de binnenbocht duidelijk zien.

foto 2: Meanderbocht bij Meers met afzetting van grind en zand in de binnenbocht.

De rivierloop is op deze manier in staat zich zijwaarts te verplaatsen zonder dat de rivierbreedte zich wijzigt. Men kan dit vergelijken met de werking van een baggermachine: er wordt aan de ene zijde van de bedding materiaal opgenomen en aan de andere zijde wordt materiaal neergelegd. Op deze manier wordt in de loop van de tijd een *riviervlakte* opgebouwd. Soms is de vlakte niet breder dan de meandergordel. Het is echter ook mogelijk dat de rivier gelegenheid heeft gehad door voortdurend heen en weer te slingeren een uitgestrekt gebied te bestrijken, waardoor zeer brede riviervlakten tot stand kunnen komen. In het geval van de Maas is deze vlakte ca. 4 km breed, waarvan het grootste deel zich op Belgisch grondgebied bevindt. In deze maasvlakte kunnen we nog overal restanten terugvinden van oude *stroomgeulen* die het bewijs vormen van het feit, dat de Maas ter plaatse heeft gestroomd. In fig. 5 wordt de Maasvlakte ter hoogte van Elsloo en Geulle weergegeven met de oude Maasbeddingen en de vermoedelijke loop van de *romeinse maas*. Uit de aanwezigheid van de vele oude stroomgeulen blijkt dat er dus in het verleden herhaaldelijk stroomgeulverplaatsingen moeten zijn opgetreden. Resteert nog de vraag op welke manier stroomgeulverplaatsingen ontstaan.

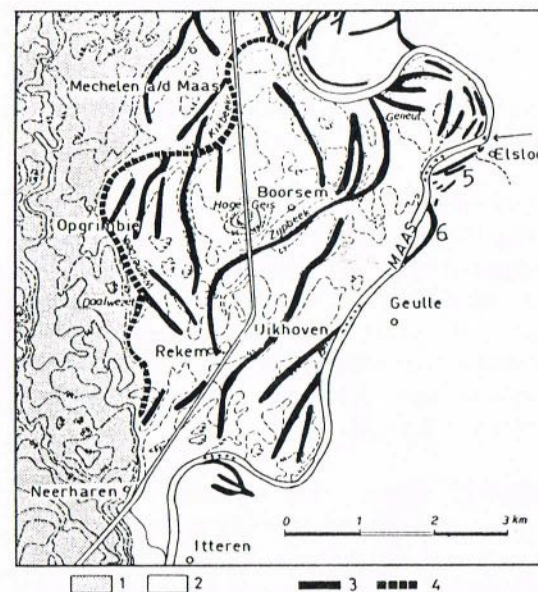

fig. 5: De Maasvallei tussen Elsloo en Mechelen a/d Maas:

1) dekzanden; 2) alluviale vlakte; 3) oude Maasbeddingen; 4) vermoedelijke Romeinse maas; 5) kronkelwaardgeulen; 6) kronkelwaardgeul-afsnijding.

In principe kunnen we twee typen stroomgeulverplaatsingen onderscheiden, een geleidelijke en een plotselinge. Beide typen hangen samen met de vorming van meanders. Geleidelijke stroomgeulverplaatsing ontstaat door de continue erosie in de buitenbocht en sedimentatie in de binnenbocht van een meander waardoor de rivier zich zijdelings verplaatst. Meanderbochten worden daarbij steeds verder uitgebogen, waardoor op den duur zeer langwerpige lussen kunnen ontstaan (fig. 6).

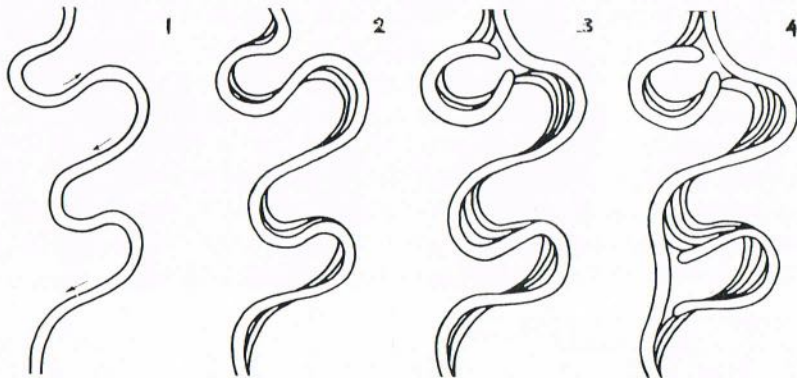

fig. 6: Ontwikkeling van meanders en de daarmee gepaard gaande vorming van talrijke sikkelvormige kronkelwaardgeulen en twee hoefijzer-meren.

De nieuw gevormde riviervlakte binnen zo'n meanderlus wordt *kronkelwaard* genoemd. De sporen van de geleidelijke stroomgeulverplaatsing zijn hier vaak in de vorm van zgn. kronkelwaardgeulen lange tijd zichtbaar. Deze geulen zijn maximaal 20 meter breed en 2 meter diep en hebben vaak een typisch asymmetrisch karakter waarbij altijd de zwak hellende oever naar de rivier gekeerd ligt. In het Nederlandse deel van de Maasvlakte zijn met name even ten zuiden van Elsloo nog enkele van deze achter elkaar liggende *kronkelwaardgeulen* duidelijk zichtbaar (fig. 5 en foto 3).

M.b.t. de ontstaanswijze van deze geulen bestaan nog onduidelijkheden. Vast staat wel dat de sedimentatie van grind en zand in een binnenbocht na verloop van tijd niet meer gelijkmatig verdeeld over een plat vlak tegen de oeverwand plaats vindt, maar hoofdzakelijk op enkele meters afstand ervan in de vorm van een wal. Deze wal scheidt dan een smalle geul langs de oever van de eigenlijke hoofdstroom (fig. 7). Na verloop van tijd groeit deze wal steeds verder aan totdat de achterliggende geul helemaal van de rivier is afgesneden en als relict in het landschap achterblijft daar waar de rivier voorheen heeft

foto 3: Asymmetrische kronkelwaardgeulen stroomopwaarts van de Scharberg bij Elsloo, ontstaan door een geleidelijke stroomverplaatsing naar het westen.

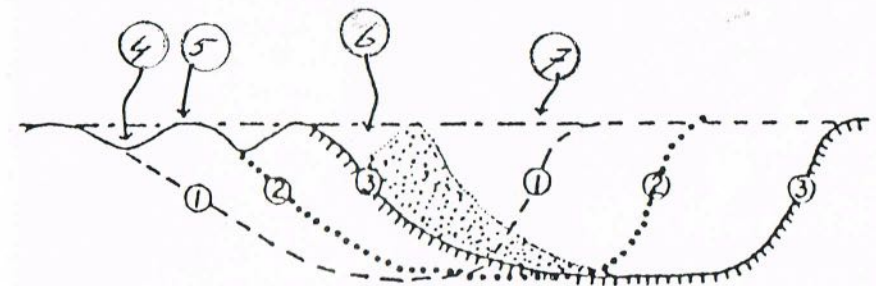

fig. 7: Het ontstaan van kronkelwaardgeulen:

- 1) eerste stroombedding 2) tweede stroombedding 3) huidige stroombedding
- 4) kronkelwaardgeul 5) kronkelwaardrug 6) smalle geul langs de oever van de eigenlijke hoofdstroom 7) wateroppervlak.

gestroomd. Met het zijwaarts verplaatsen van de rivier kunnen talrijke kronkelwaardgeulen naast elkaar ontstaan, waarbij de oudste dus altijd het verst van de rivier verwijderd ligt.

Plotselinge stroomgeulverplaatsingen kunnen ontstaan door een zgn. *meanderhalsafsnijding*, een *kronkelwaardgeulafsnijding* of een *stroomgordelverlegging*.

Door de voortgaande uitbuiging der meanders kunnen de bochten op een gegeven moment zo dicht bij elkaar komen te liggen dat door een doorbraak een meanderhalsafsnijding ontstaat (fig. 6). Bij een dergelijke doorbraak wordt de afgesneden meander aan het begin en aan het eind met zand en grind afgesloten en blijft een hoefijzermeer in het landschap achter. Dit meer slibt dan langzaam dicht tijdens overstromingen. In de Maasvlakte is geen enkel voorbeeld van een meanderhalsafsnijding bekend.

Wanneer de rivier een nieuwe loop vormt door een oude kronkelwaardgeul en op die manier zijn eigen loop verkort, is er sprake van een kronkelwaardgeulafsnijding. Kronkelwaardgeulafsnijdingen zijn herkenbaar aan de betrekkelijk korte geulrestanten, die veel minder gebogen zijn dan de oude stroomgeulen die door meanderhalsafsnijdingen ontstaan. Een oude stroomgeul van de Maas die door een kronkelwaardgeulafsnijding is ontstaan bevindt zich op de grens van Elsloo en Geulle (fig. 5 en foto 4).

Stroomverplaatsing is hier waarschijnlijk in de 18e eeuw opgetreden, waarna de verlaten stroomgeul voor een groot gedeelte zeer snel is dichtgeslibd.

foto 4: Oude stroomgeul tussen Elsloo en Geulle, ontstaan door een kronkelwaardgeulafsnijding in de 18e eeuw.

Wanneer een rivier zijn meandergordel verlaat en een geheel nieuwe meandergordel gaat vormen, spreekt men van een *stroomgordelverlegging*. Oorzaak is ook hier weer - zij het indirect - het proces van meanderen. Een meanderende rivier krijgt namelijk na verloop van tijd een geringer verval dan de riviervlakte waarin zij stroomt. Zo heeft de Maas tegenwoordig een verval van 0,43 m/km, terwijl de gehele Maasvlakte een verval heeft van 0,67 m/km. Tijdens een overstroming kan de rivier dan een geheel nieuwe bedding kiezen die niet alleen korter is dan de originele, maar ook een groter verval heeft. In de Maasvlakte zijn herhaaldelijk stroomgordelverleggingen over meerdere kilometers opgetreden. Zeker is echter dat de plaats, waar de huidige Maas in de grote meanderbocht te Stein stroomt, niet het gevolg is van een plotselinge maar van een geleidelijke stroomverplaatsing. Dit blijkt enerzijds uit de vele kronkelwaardgeulen die hier nog zichtbaar zijn en anderzijds ook uit historische bronnen die erop wijzen, dat de oude burcht van Elsloo (zie fig. 5, aangegeven door een pijltje) niet plotseling bij een grote stroomverplaatsing werd vernield maar geleidelijk werd ondermijnd tezamen met de percelen grond, die hier onderaan de Scharberg moeten hebben gelegen.

Tot slot: stroomgeulverplaatsingen ontstaan meestal bij hoog water. Hierdoor hoeft bijv. bij een meanderhalsafsnijding de ene bocht niet geheel de andere bocht aan te snijden. Meestal vormt zich reeds vóór die tijd, tijdens overstromingen van de oevers, al een verbindingsgeul die dan spoedig verder uitschuurt en de stroming in de oude meanderbocht tot stilstand doet komen. Hoogwater bij meanders kan vooral in het verleden vaak hebben samengehangen met de vorming van ijsbarrières, doordat in een scherpe meanderbocht ijsschotsen gaan kruisen. Vlak voor die bocht ontstaat dan een opstuwing van water. Heden ten dage zal dit verschijnsel zich niet meer snel voordoen, o.a. door de aanleg van stuwen en de thermische vervuiling van de Maas door de industrie.

Literatuur:

- A.J. Pannekoek: Algemene geologie (1982)
- E.J. Hickin: The development of meanders in natural river-channels (1974)
- E. Paulissen: De morfologie en de kwartairstratigrafie van de Maasvallei in Belgisch Limburg (1973)
- E. Paulissen: Het landschap van de Romeinse Maasvallei in Belgisch Limburg (1973)
- J.I.S. Zonneveld: Vormen in het landschap (1981)
- L. van Mulken: Enige gegevens over de vroegere loop van de Maas bij Elsloo, in: "De Maasgouw", 1949

HET ARCHEOLOGISCH RESERVAAT TE STEIN

A.J. Munsters, M.S.C.

Nu binnenkort het toeristisch en vakantieseizoen weer begint heeft de redactie mij gevraagd in deze "Snippers" aandacht te schenken aan het Steins oudheidkundig museum. Die periode is in verband met het weer en de vrije tijd immers het meest geëigend voor een bezoek. Het museum is evenwel het gehele jaar open; en om een bezoek vruchtbaarder te doen zijn, zou het misschien wel wenselijker zijn het rustiger aan te doen en dus buiten de drukke tijd.

De openingstijden van begin mei tot eind september zijn dagelijks in de namiddaguren van 14 tot 17 uur, al kan er ook op andere uren toegang zijn. Dan dient men dit echter wel even aan te vragen (tel.no. 04490-32850). Ook bezoek op zondag is het hele jaar mogelijk op diezelfde uren om zoveel mogelijk bezoekgelegenheid te bieden. Voor speciale gezelschappen, scholen, enz. is het zelfs gewenst een eigen tijd af te spreken om uitvoeriger toelichting te krijgen en de bespreking ongehinderd te doen verlopen.

Het lijkt toch wel gewenst in dit nummer van de Snippers enige inlichting te geven over dat geheimzinnig aan alle kanten gesloten gebouw (Hoppenkampstraat 14A) met zo'n onuitsprekelijke geleerde naam. Sommigen zijn er bang voor alsof het iets dreigends is, waarvoor men nog betalen moet om er binnen te komen (overigens slechts twee kwartjes per persoon! waar komt men zo voordelig binnen tenzij in eigen huis?). Het heeft iets te bieden aan kennis en ontwikkeling en vertegenwoordigt een geestelijke waarde. Het is immers gewijd aan onze oudste beschaving en daar kunnen we niet onverschillig tegenover staan. Schoolbezoeken hebben daarom ook een bijzondere betekenis, omdat ze een echt opvoedend element vormen voor de jeugd en bovendien het geschiedenisonderwijs verdiepen; we kunnen immers zien hoe onze voorouders leefden en hoe bekwaam zij waren om zich zelfs louter met hout en steen te helpen; hoezeer zij voor ons een voorbeeld zijn om de strijd met het leven aan te kunnen omdat ze met uiterst primitieve middelen een menswaardig leven wisten te leiden.

Maar hoe zijn we nu tot dit museum gekomen? Vroeger lag er langs de holle weg, die van de Martinuskerk in Stein naar het Hetschendal liep, een rechter zijweg naar boven, die over de Steenakker voerde langs de oude Windmolen op de Tombe. Tussen die twee wegen in lag ter halverhoogte van de helling een met struikgewas overwoekerde puinhoop. Toen onze provincie in de vorige eeuw wakker werd voor haar archeologisch verleden, trok die puinhoop

onmiddellijk de aandacht. Zij werd door kapelaan Meulleners (kapelaan in Stein van 1869-1875), een goede vriend van pastoor Habets, de pionier van de archeologie in Limburg, aangemerkt als de ruïne van een oud romeins gebouw.

Dat liet de geesten niet meer los en zo kwam het vijftig jaar later in 1924 tot opgraving van die puinhoop door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Daarbij werd meteen ook dr. Beckers, arts in Beek, de huisarts van heel de omtrek, betrokken. Hij zette de opgraving voort en werd ook de pionier van het archeologisch onderzoek in Stein. Na de ontdekking van de oudste boerencultuur in Kaberg ten noorden van Maastricht door pastoor Kengen in 1925, werden ook in Stein en later in Elsloo dezelfde verschijnselen vastgesteld door dr. Beckers, die daarmee een internationale bekendheid kreeg. Die woonsporen verschenen in de vorm van later gevulde kuilen waarin o.a. door banden versierd aardewerk. Deze kuilen werden toen beschouwd als hutkommen, die als grondwoningen moesten dienen. Dr. Beckers heeft in 1940 een uitvoerig boek over zijn onderzoekingen laten verschijnen. Begin 1950 is hij overleden; toen werd ondergetekende door burgemeester J. Maenen van Elsloo verzocht die grondwaarnemingen voort te zetten bij de dorpsuitbreiding. Later werd de pas opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort ingeschakeld onder leiding van Dr. Modderman, die een uitgebreid onderzoek in heel ons gebied begon. Intussen werd ontdekt, dat die oudste boerderijen geen woonkuilen waren, maar houten paalwoningen, vergelijkbaar met onze vakwerkbouw. Dat gaf weer aanleiding deze Rijksdienst te vragen ook in Stein hetzelfde onderzoek langs de Keerderweg, waar de Hoppenkamp als gemeente-uitbreiding beschikbaar was gekomen, te herhalen. De verrassingen, die we daar ontmoetten, leidden tot het stichten van het museum op die plaats met als centrum een massagraf, dat in het museum werd opgenomen en behouden. In verband met de bouwstop na de oorlog kon het eerst in 1967 worden geopend. Daarbij werd veel medewerking ondervonden van genoemde Rijksdienst; van het Instituut voor Prehistorie te Leiden (IPL) dat intussen was opgericht door Prof. Modderman die de opgravingen verricht had; van het Bureau van Roerende Monumenten van Lunsingh Scheurleer in Den Haag; van het Anjerfonds Limburg en van de Gemeente Stein, die een lening verstrekke.

In het museum werden, naast het genoemde graf, in bruikleen opgenomen: het Museum Beckers, dat voor 90% van Stein afkomstig was, en de bescheiden collectie Missiehuis Stein van ondergetekende.

Het Archeologisch Reservaat is dus niets anders dan een oudheidkundig museum. Ons verleden kunnen we kennen uit boeken en geschriften, die ons

van vroeger tijden zijn nagelaten, maar ook uit de voortbrengselen die ons daarvan zijn overgebleven, zelfs uit sporen van menselijke werkzaamheid in de grond. De kennis en het onderzoeken van deze laatste gegevens noemen we archeologie of oudheidkunde, vooral als het tijden betreft waarin nog geen geschriften bestonden. Dan spreekt men wel van vóórgeschiedenis, als zulke kennis alleen berust op die overblijfselen, gebouwen of andere restanten, die vroegere geslachten hebben nagelaten. Dat kan heel verschillend zijn. Hier in Nederland hebben we geen schriftelijke getuigenissen vóór de romeinse tijd, terwijl in het Midden-Oosten al veel oudere opschriften, kleitabletten of boekvormen bestaan. Maar ook kunnen naast die geschriften nog altijd de voorwerpen zelf, vooral in het begin, belangrijk blijven als getuigenissen van

het verleden en dan spreekt men wel van VROEGE geschiedenis, zoals voor ons de tijden van Romeinen en Franken. Die heel oude tijden nu, die we alleen uit de grond kunnen lezen (de vóórgeschiedenis) zijn het eigenlijke voorwerp van ons museum, al is daarnaast ook de "vroeg" geschiedenis in Stein (Romeinen en Franken) vertegenwoordigd. Uit de vóórgeschiedenis van Stein, zo'n 6 à 7000 jaar geleden, krijgen we een beeld van het oudste boerenbedrijf in de jonge steentijd: de boerderijen, landbouwgewassen, stenen werktuigen, vee, huisraad enz. Ook de dodenbegroving en dodenverbranding in die tijden zijn tentoongesteld. Daarna volgen er andere volken, ongeveer 5000 jaar geleden, die hier een

massagraf hebben nagelaten van minstens 30 doden (crematie), waarvan de oorspronkelijke vloer behouden is, een galerijgraf (zie afbeelding) in drie afdelingen, met een houten bovenbouw die vergaan is: het enige voorbeeld van een dergelijke begraafing in ons land. Omdat dit ter plaatse in oorspronkelijke toestand is behouden, spreken we van een "reservaat". Uit de tijd na die galerijgravenbouwers hebben we in de kanaalsleuf tussen Elsloo en Stein een bekergraf van 4000 jaar geleden, waarvan de bekertjes in het museum zijn opgesteld met daarbij behorende prachtige bijlen uit vuursteen en nefriet. Dit is allemaal steentijd; daarop volgen dan de metaaltijden, eerst de brons- en vervolgens de ijzertijd, uit welke tijd een heel urnenveld gelegen is tussen Mauritsweg en Heerstraat-Noord met verbrandingsresten van schedels, tanden en beenderen, mantelspeld en houtskool, zoals die in grote urnen bewaard werden langs heel de Sanderboutlaan.

Uit de VROEGE geschiedenis van de Romeinse tijd werd in 1924 in de tegenwoordige haven een uitzonderlijke villa opgegraven met open hof en centraal verwarmde zaal, waaromheen een aantal kamers, mogelijk een logiesgelegenheid. Vlakbij lag een boerderij of wellicht een paardenstal, zodat ook een pleisterplaats of paardenwisseling voor reizigers tot de mogelijkheden behoort. Oostelijk van de villa, die naar het zuidwesten uitzicht gaf op het Maasdal, lag een romeinse begraafplaats met tenminste drie monumentale askisten uit zandsteen en andere graven, die op een vaste nederzetting duiden, zodat ook een tolkantoor tot belastingheffing langs weg of water niet uit te sluiten is. Een en ander is in het museum uitvoerig toegelicht en belangrijke voorwerpen als askist, glas- en aardewerk, sieraden en een aantal romeinse munten geven een goede indruk van het romeinse leven, zoals dat hier een viertal eeuwen werkelijkheid is geweest. Tenslotte komt dan als laatste fase de frankische periode van de 5e tot de 7e eeuw, in welke tijd Stein een begraafplaats bezat op de Grote Bongerd met meer dan honderd graven. Ook hier weer een grote verscheidenheid van gebruiksvoorwerpen, van aardewerk en glaswerk, sieraden, garnituren, wapentuig enz., waardoor het museum 50 à 60 eeuwen van Stein vertegenwoordigt en zo'n uitzonderlijk overzicht biedt van het verleden van één enkele plaats als maar zelden wordt aangetroffen. We menen dan ook te mogen beweren, dat Stein een belangrijk archeologisch museum bezit hetgeen door deskundigen in binnen- en buitenland algemeen wordt erkend. Om dit goed te beseffen en te waarderen is een herhaald bezoek nodig nadat een globaal overzicht de grote lijn heeft vastgelegd. Dan eerst zal men de bijzondere rijkdom van historische gegevens van het oudste verleden van Stein ten volle beseffen. Iedereen is welkom om zich daarvan te overtuigen!

Met dank aan het gemeentebestuur van Stein voor het beschikbaar stellen van fotomateriaal

FERDINAND PENDERS: EEN BERGSE MILICIEN UIT DE VORIGE EEUW

H. Strijkers, Berg a.d. Maas

Dienstplicht

De krijgsmacht van een mogendheid in het zogenaamde "Ancien Régime" (vóór de Franse Revolutie) bestond altijd uit een leger van huursoldaten.

De militaire dienstplicht in het na de Franse periode nieuwgevormde Koninkrijk der Nederlanden was min of meer afgeleid van regels, opgemaakt bij de Unie van Utrecht op 23 januari 1579.

Sedert 1887 is in de Nederlandse Grondwet neergelegd dat alle Nederlanders, die daartoe in staat zijn, verplicht zijn mee te werken aan de handhaving van de onafhankelijkheid van het Koninkrijk en aan de verdediging van het grondgebied.

De militaire dienstplichtigen van de negentiende eeuw werden in hun tijd "miliciens" genoemd, gelicht uit de bevolking.

In die tijd was het mogelijk dat iemand zijn dienstplicht door een plaatsvervanger liet opknappen. Hiervoor moest vanzelfsprekend een bepaalde som worden betaald. Dit zogenaamde "remplaçantenstelsel" duurde in Nederland tot 1898. Hierna was het niet meer mogelijk en moest iedere jongeman in militaire dienst, ongeacht of hij rijk of arm was.

Milicien Ferdinand

Ook vele Bergse jongeren ondergingen dit lot. Door toeval is van een tweetal Bergenaren uit de vorige eeuw iets meer bekend over hun dienstplichtervaringen en wel door de vondst van hun militaire zakboekjes en een militair "paspoort". Deze documenten werden mij een aantal jaren geleden ter inzage gegeven door wijlen Elisabeth Bergers uit Berg a.d. Maas.

Een van deze twee Bergenaren was Ferdinand Penders. Hij werd geboren op 12 januari 1826 te Berg aan de Maas als zoon van Johannes Penders en diens echtgenote Petronella Helena Borgerhoff.

Een dag later werd de jonge Ferdinand gedoopt in de St. Michaëlkerk aldaar. Doopgetuigen waren Ferdinand Penders (zoon van Hendrikus Penders) en Gertrudis Elisabeth Demandt (echtgenote van Mathias Theodorus Meulenberg).

Van 1830 tot 1839 was Ferdinand Belg. Zes jaar later werd hij echter Nederlands "milicien". Dit als loteling van de lichting 1845 onder nummer 14 (reserve).

Lichamelijk was hij in orde, want anders was hij afgekeurd. Ook toen kon men zogenaamde categorale vrijstellingen krijgen; bijvoorbeeld broederdienst, kostwinnerschap, enige wettige zoon en bij "gebrek aan maat".

Bij Ferdinand duurde het nog ruim een jaar voordat hij op 15 mei 1846 in actieve dienst werd opgeroepen.

Jager te paard

Ferdinand werd ingedeeld bij het escadron Jagers te Paard onder het commando van een zekere Ritmeester, later Majoor König.

Bij zijn inlijving kreeg hij het bewuste zakboekje uitgereikt. Hierin werden alle aan hem verstrekte militaire attributen opgetekend met hierin verder een signalement van onze Jager Ferdinand.

Hij was 1.74 meter lang en had een ovaal gezicht met een hoog voorhoofd. Zijn ogen waren blauw. De neus van Ferdinand werd als gewoon gekwalificeerd, evenals zijn mond. Zwarte haren en dito wenkbrauwen completeerden zijn signalement.

Kinderziektes had Ferdinand volgens zijn zakboekje niet gehad. In 1827 was hij wel gevaccineerd (waarschijnlijk tegen de kinderpokken).

Volgens zijn zakboekje kreeg Ferdinand zijn militaire uitrusting op 20 mei 1846 uitgereikt. Ook de waarde hiervan werd opgetekend in het boekje. Zo kostte zijn rijbroek f 9,63, terwijl de lange manteljas f 6,50 waard was.

De prijs van een stalbroek bedroeg f 3,65. Rijschoenen kostten destijds f 3,25. De volledige militaire uitrusting vergde een investering van f 50,94. Voor dit bedrag stond hij in het krijt bij "Vadertje Staat". Hier stond wel een tegoed van f 31,64 tegenover; hoe en waarom is mij niet duidelijk. Hij begon zijn (verplichte) militaire "carrière" als Jager te Paard met een schuld van f 19,30. Zijn soldij bedroeg 12 cent per dag.

Wapens

Uit het zakboekje valt verder op te merken dat zijn karabijn vanaf 1830 in gebruik was. Zijn pistool was van jongere datum en wel van 1845. Beide schiettuigen moesten 20 jaar meegaan.

Andere attributen waren een sabel met schede, een patroentas, een sabelkoppel, een karabijnriem met haak, een olieflesje, twee aftrekkers en een "schroefedruyer".

Zijn actieve militaire "loopbaan" duurde tot 11 oktober 1846. Hierna ging hij met groot c.q. onbepaald verlof.

Herhaling

Op 20 maart 1848 kwam Ferdinand bij het korps terug op herhaling. Bijna twee maanden later was zijn cavaleristenperiode definitief voorbij, want op 8 mei 1848 ging hij weer met onbepaald verlof.

Weer bijna twee jaar later kreeg hij zijn "paspoort" uitgereikt "krachtens autorisatie van het Departement van Oorlog d.d. 7 februari 1850 Personele en Militaire Zaken nr. 5R."

De laatste zes regels van dit indrukwekkend, aan Ferdinand uitgereikt document luiden als volgt:

"Ingevolge de deswegens bestaande verordeningen op de administratie bij de Armee, is met den bovenvermelde persoon afgerekend en nadat de waarde der gedeponeerde goederen in zijn te goed is gebragt geworden is het saldo van Rekening ter som van achttien guldens acht centen ter laste van het Rijk gebracht.

Alle Civiele en Militaire Autoriteiten worden verzocht de gemelden F. Penders vrij en ongehinderd te laten passeren, en, des noodig, hulp en bijstand te verleenen.

Tilburg, den 10 Maart 1850"

Huwelijk

Negen jaar later trouwde de intussen landbouwer geworden Ferdinand met zijn nicht Maria Catharina Penders, dochter van zijn peetoom Ferdinand Penders en diens echtgenote Maria Agnes Hendrix.

Bruidegom en bruidgom waren zowel van vaders- als van moederszijde verwant aan elkaar.

In de Bergse parochieregisters werd van dit echtpaar de doop van drie kinderen opgetekend en wel in 1860, 1863 en 1866.

In het kader van dit artikel zijn over de verdere wederwaardigheden van Ferdinand geen navorsingen meer gedaan. Feit is dat hij door zijn zakboekje voorgoed aan de vergetelheid is ontrukkt....

MAASLANDSE VOLKSGENEESKUNDE IN OUDE HANDSCHRIFTEN (II)

P.J. Habets, sectie Geschiedenis en Genealogie

Uit een receptenboek, afkomstig uit het huis van Thyssen, wijnhandelaar op de Grote Gracht te Maastricht.

(handschrift uit het begin van de tweede helft van de achttiende eeuw, nu aanwezig in Stadsarchief en -bibliotheek Maastricht.)

Recept om aen iemand de tandpijn te verdrijven.

Neemt een handvoll self en droogt die op een trouffel boven het vuur, tot dat men de zelve zeer fijn pulvriseeren kan, doet daar by voor eenen stuyver honing, en zoo veel uytgebrand Aloën, zet het wel ondermalkanderen, neemt daer af een wynigh, en stryckt het aen den tand waar gy de pyn aen hebt.

Zal u geneesen en helpen. Nota, de zalve bewaart zigh lang.

Recept om iemand het fijt te geneesen.

Neemt voor twee stuyvers venitiaansche terpenthyne, meeleert den zelvigen met twee versche Eyerdoorens; doet daer af eenigh op een suyver linne doexke, legt het zelve daer op, en zoo haest het zeer uit getrocken is, zoo opent het met een meske of een ander wel snydend instrument op de witste en murghste plaats, open zijnde, zoo continueert van de zelve zalf daer op te leggen, zoo lang tot dat het geheel geneesen is. Hebbe deze remedie meenige reysen gebruyck, aen Persoonen die dit ongeluck hadden, jae altoos zoo goed geneesen zijn, zonder noghtans van eenige insisie te hebben moeten doen, of eenigh lidt van de vingers verlooren gehad te hebben.

Remedie om iemand van de kouw korst te geneesen.

R. Neemt zoo veel als UE: noodigh dunckt St. Roberts cruyt, stoot het zelvighe wel, legt daer af met een doexke gebonden op de twee polsen en op het hardtkuyke der passient. Zoo de korst zou aenkoomen, hy leydt zigh alsdan in het bedt, en zal daer naar van de korst geneesen zijn.

Recept om iemand de Geel verff te verdryven.

Neemt dry avonten naar malkanderen, met een tasse rooden wyn lauwwarm gemaak, de swaarte van twee vingerooten voll Cars saet fijn gestooten.

Recept om iemand te geneesen van quade borsten, waer zelfs het vuur in is. Ziet te bekoomen by arme of ander menschen, twee oude aerde pispotten, hoe langer gebruyck hoe beeter en hoe stinckende, dat is te zeggen hoe meer uytgeslaegen door de Urine, neemt de zelvige alsdan, en houdtse boven een brandende keers, laatse van binnen zeer warmm worden, en zet den zelve warmm zynde op de quade borst, Zoo men dunckt dat den zelve wat te koudt geworden is, zoo neemt men weederom een anderen, en zet dien daar warm op, tot dat ze opengebrooken is.

Nota, met deeze remedie zyn vrouwspersoone geholpen worden, die geordonneert waeren de borst af te zetten.

Ander Recept om iemand quade Borsten te geneesen.

Neemt een handvoll schaepskeutels, kookt die op het vuur in een aarde panneken, met wat zoete melck tot eene pappe, legt de zelve tusschen een linne doeck, zoo warmm als men verdraagen kan daar op, en continueert daer meede, zoo lang tot dat de zelve open gebrooken en teenemael geneesen is.

Recept om een Quaede keel doen open te breeken.

R. neemt een quantitydt piringen, legt die met een doeck om UE: Keel, zal daar deur openbreeken, drinckt smorgens, smiddaghs en savens Briem Blaeders op form van Thee.

Om de Roos aen iemandt te verdryven.

Neemt een Eyckel knoeb, over het jaar oud zynde, stoot de Keern daar af zeer fyn, doe het in een 1/2 glas brandewyn, en drinckt het zelvige op eenen keer uyt, zal de Roos verdrijven, al hadt men se door het geheel Lijff.

Remedie om aen yemandt de wormen te verdrijven.

Neemt graswortel, snydt de zelvige kort, drinckt daar af, vier keeren per dagh op form van thee, principaelyck s'morgens nughter zynde, zal de wormen dooden, en door den afganck afdrijven.

Recept om iemand van den Canker te geneesen.

R. Neemt een levendige Creef, waeght de zelve en doet er daer by zoo zwaar als de Creef gewoogen heeft, zoo veel van gewicht en knoefloock bij, stoot zulx zeer fijn onder malkanderen, en legt daer af op de wondt, zal er af geneesen worden.

Recept om Brandt der oogen te geneesen.

Neemt een handvoll of meer Kruyskrutje, stoot het zelve en legt het zavonds als gy slaepen gaet met een doekske op uw oogen. zal den brand teenemael doen verdwynen.

Remedie om de Roos te verdryven uyt geswillen, Wonden enz.

Neemt Althea wortel, saffraen en TerweMeel zoo veel als UE: dunckt noodigh te weezen; Nota, d'Althea wortel moet fyn geschrapt weezen, te zaemen kooken, legt het met eenen doeck alsdan op de wond of geswell, zal de Roos teenemael er doen verdwynen.

Recept om aen vrouwspersoon die den rooden vloot te sterck hebben daer van te geneesen.

Neemt eenen half glas vol bloed of sweet van eenen haas, als meede eenen half glas wyn, neemt het te saemen op eene ryse in, zal den vloot stelpen.

Nota, men kan het sweet of bloed van den haas opfangen in eenen suyveren doeck, om in kast van nood het zelve daer uyt te kunnen vryven of te waschen.

Nota, het sweet of bloed van een moerhaas is beter als van een manneken.

Recept om de honde de vloeyen te verdryven.

Neemt de groene bast van haasenooten in waeter gekookt en daarmede den hondt gewassen en de vloeyen zullen daar door verdwijnen.

Selff = salie

Aloën = Amerikaanse aloë

Robertskruid = ooievaarsbek

Briem Blaeders = bramenblad

Cars saat = karwijzaad

Korst = koorts

Geel verff = geelzucht

Kruyskrutje = soort kruiskruid

Althea wortel = heemst

Graswortel = wortel van de kweek

OVERLIJDENSdatum MEVROUW L.A. DUTILH-JURGENS

In de Heemkundesnippers nr. 2 (april 1987) was een onjuiste datum vermeld van het overlijden van Leodina Anna Jurgens, tiende kind van Hendrikus Leonardus Jurgens.

De heer W. Hustinx te Amsterdam wees ons op de onjuistheid, maar kon de precieze datum van dit overlijden niet vaststellen (zie Heemkundesnippers no. 3).

Mejuffrouw A. Paumen, vroeger hoofd van een school te Elsloo en een goede kennis van mevrouw Dutilh, stelde een door haar steeds bewaard bidprentje te onzer beschikking voor een afdruk in dit nummer. Daarvoor onze hartelijke dank.

Ter gedachtenis aan

LEODINA ANNA JURGENS
weduwe van

Dr. J. M. DUTILH

eerder weduwe van P. L. Verschure

Zij werd geboren te Oss 6 augustus 1880
en overleed, gesterkt door de genademid-
delen der H. Kerk, op 13 juni 1966
te Hilversum.

Zoals zij geleefd heeft, zo is zij ook naar de
Heer teruggegaan: kalm en tevreden. Over-
gegeven aan Hem is zij zacht van ons ge-
scheiden, om beloond te worden voor het
goede, dat zij gedurende haar lange leven
hier op aarde gedaan heeft.

Haar belangstelling voor haar directe om-
geving, evenals voor haar familie en vrien-
den was velen tot grote steun.

Ook het kruis, dat haar zo zwaar heeft
gewogen, droeg zij vol berusting.

Heer, geef haar in Uw Heerlijkheid, wat zij
anderen gegeven heeft aan hartelijkheid en
liefde.

Dr. Durer

Enal/9160

Deze publicatie kwam mede tot stand door de steun van:

Rabobank, Elsloo

Visser's Wegenbouw en Aann. Bedrijf BV, Drunen

Kwekerijen Decker-Jacobs BV, Heijthuisen

Wegenbouw Slegers BV, Hoensbroek

Laeven Bouw en Aann. Mij. BV, Heerlen

Glashandel Van Sint Fiet BV, Meerssen

Likopa Nederland BV, Maastricht

Goossens M.J.H., Stein

Tennisschool All-In, Zwaag (N.-H.)

Assurantiekantoor Jack Reijnders, Beek

Van Mülken Karakter Meubelen BV, Elsloo

Fa. Meijers Slagerij, Elsloo

Architectenbureau Palmen BV, Sittard

Huskens J.J., Elsloo

Mallee Mal, Beek

fs.-

17 Juni 1988

Elsloo
M. Bonnet